

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81.373.612

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-1/01>**Бабич Т. В.**

Центральноукраїнський національний технічний університет

Ліпатова М. В.

Центральноукраїнський національний технічний університет

СЕМАНТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ ЯК НАСЛІДОК ДІЇ ЗАКОНУ ВІДКРИТОСТІ СЛОВА

З огляду на те, що семантичні перетворення мовних одиниць є регулярним явищем лексико-семантичної системи мови, простежуємо феномен художнього слова, який не тільки відтворює реальність, але й становить собою складний механізм відношень між суспільно виробленою системою понять і її відбиттям в авторській свідомості.

Саме у результаті художньої уяви майстра слова відбувається образне переосмислення реальності, збагачене авторськими естетичними оцінками. При цьому вживання слова в художньому тексті, а надто поетичному, відрізняються від уживання загальнонародного і визначається як «робота духу» майстра. Тому наслідком авторського переосмислення семантики слова стає суб'єктивний аспект. Саме цим пояснюється те, що не всі художні новотвори стають набуток загальномовного словника. Можливо, цим також пояснюється й потреба у словниках того чи іншого письменника, які б виразнювали теоретичні здобутки в дослідженні його мови.

Функціонування закону семантичної відкритості слова як наслідок асиметричного дуалізму мовного знака зумовлене особливостями асоціативних можливостей мислення людини. Відкритість семантичної структури слів уможливорює їхнє зближення, що і є фундаментом для різного роду смислових трансформацій мовних одиниць в естетичному функціонуванні.

Дослідження семантичних можливостей слова в «розпакованому» вигляді дає відносно повне уявлення про глибинні умови дії закону семантичної відкритості слова, оскільки саме «розпакованість» мовної одиниці дозволяє розкрити асоціативні шляхи, які поєднують у свідомості автора художнього твору уявлення про інший об'єкт чи явище. У результаті ці уявлення включаються як складники у смислове значення слова, розширюючи межі його лексичного та стилістичного використання. Саме у «розпакованому» вигляді можна спостерігати можливість сем фіксувати точні, інколи навіть найтонші переходи від одного смислу слова до іншого.

Ключові слова: трансформація мовних значень, семантична відкритість слів, асиметричний дуалізм, семантичні перетворення, слово, контекст.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть в українській та світовій гуманітарній науці більшість наукових проблем і напрямів отримують новий імпульс свого розвитку і виходять на вищі рівні дослідницьких площин.

Запропонована наукова стаття є спробою нового наукового дискурсу, нового слова в галузі аналізу поетичного тексту як феномену комбінації семантично-маркованих монад, які цілісно кваліфікуються як твір словесного мистецтва. Сьогоднішній виток розвитку лінгвістики (та філології загалом) як науки, який окреслився останніми

двома десятиліттями, змушує переосмислити весь інструментарій науки і визначити нові координатні параметри кожної лінгвістичної думки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню лінгвістичного статусу різноманітно стилістично маркованих індивідуалізованих індикаторів поетичного мовлення, рухливості семантичного обсягу мовних одиниць, розширенню дистрибутивного потенціалу поетичних стилістем, лінгвокреативності мислення продуцентів поетичних творів, з'ясуванню проблем структурної і функціональної своєрідності

вербальних презентантів різних мовних рівнів у поетичному дискурсі, які, безкінечно змінюючись у різноманітних мовних ситуаціях, зберігають свою стабільність і забезпечують взаєморозуміння, присвячені праці С. О. Карцевського, О. С. Кубрякової, В. М. Манакіна, Н. П. Тропіної, Н. В. Слухай (Молотаєвої) та інших учених.

Постановка завдання. Метою статті є підтвердження положення про еволюцію семантичної системи завдяки асиметричному дуалізму мовного знака та встановленню чинників трансформацій слів у поетичних текстах Л. В. Костенко, Д. В. Павличка та В. А. Симоненка.

Виклад основного матеріалу. Семантична відкритість смислової структури слів виявляється шляхом експлікації семантико-стилістичного потенціалу лексичної одиниці без виходу за його межі. Тут змінюється лише кількість актуалізованих ознак, які найбільш повно розкривають семантичну структуру. Смисловий потенціал мовного концепту актуалізується у незвичній формі на фоні мовного корелята та поглиблює асиметрію мовного знака.

Несподівана смислова сполучуваність мовних одиниць сприяє нарощуванню нових смислових конотацій у тому чи іншому слові. Пряме значення слова при цьому нікуди не зникає, адже його фіксує загальномовний словник як основне.

Трансформації слів, які відбуваються на рівні поетичного тексту, демонструють закон семантичної відкритості мовних одиниць, можливостей контекстуальних транспозицій певних семантичних множинників до структури значень висхідних узуальних лексем завдяки сильному прагматичному оточенню і специфіці синтагматичного партнерства контактено або дистантно розташованих взаємопов'язаних лексем, наслідком чого є певні зрушення у структурі значення індукованої лексеми і виникнення нового або певною мірою модифікованого значення у вихідній словесній формі. Реалізуючи можливість «вибирати» смислові нюанси за допомогою конкретних засобів перетворення, слова створюють свій контекст, у якому представлено естетичне функціонування слова.

Поетичне мовлення, іманентними атрибутами якого є наскрізна суб'єктивна рефлексія, аксіологічна й емотивна маркованість, скерованість на розкриття потужних виражально-зображуваних можливостей мови, потяг до творчої самореалізації, інтенційно-комунікативно-прагматична забарвленість, естетична значущість усіх засобів експлікації внутрішнього світу поета, множинність можливостей декодування й інтерпретації змісту

повідомлення, багатозначність поетичного слова, його метафоричність і асоціативність і жорстка метрика, фіксована ритмо-акцентна організаційна структура засобів мовного коду, специфічні версифікаційні умови, що вимагають ретельного добору засобів вираження, які постійно зазнають дії механізму семантичної конденсації і компресії мовних структур, завдяки чому експліцитно виражене містить певну кількість імпліцитних смислів, є своєрідною, постійно оновлюваною, відносно замаскованою функціонально-стилістичною системою.

Як наголошував І. М. Кочерган, найважливішою рисою поезії є актуалізація та максимальна концентрація значеннево-емоційного навантаження різних мовних рівнів. Статистичні дані засвідчують, що образна місткість слова або словосполучення у поезії більша, ніж місткість цих мовних одиниць у прозі (те, що в поетичному творі виражається двома словами, у прозі вимагає 14 слів). Внаслідок цього ступінь узагальнення у семантично багатоплановому поетичному слові більший порівняно зі словесними образами художньої прози.

Вірш – складно побудований смисл. Входячи до складу єдиної структури вірша, значущі елементи мови виявляються пов'язаними складною системою співвідношень і протиставлень, неможливих у звичайній мовній конструкції. Це надає і кожному елементу окремо, й усій конструкції загалом зовсім особливого семантичного навантаження [Лотман Ю., 1972, 92].

Перераховуючи основні особливості поетичного мовлення, слід зауважити, що функціональне призначення поетичного мовлення, покликаного служити мовою мистецтва, спричинює особливі риси організації мовних засобів поетичних текстів. Головна з них – підвищена щільність семантичних і структурних зв'язків, неперервність поетичної структури, в основі якої лежить ритм, інформаційна довершеність поетичного тексту, в якому не можна нічого ані усунути, ані додати, але в якому слово, не маючи можливості розгортатися вшир, здатне нарощувати смислову глибину, високий ступінь організованості поетичного тексту на усіх можливих рівнях його структури, внутрішньо пов'язаний із його високою інформативністю.

Умови мовленнєвої комунікації безпосередньо відбиваються у семантиці і функції мовних засобів. Фундаментальна властивість структури поетичного повідомлення – його ритмічна організація й особлива інноваційна структура, що визначає інші його якості і впливає на семантику та функції усіх мовних одиниць, які беруть участь у побудові поетичного тексту.

У мовленні слово має конкретну референтну спрямованість, у результаті чого в семантичній структурі лексеми в умовах художнього тексту з'являються не лише власне мовні компоненти, а й ситуативно значущі. У поетичному дискурсі, під яким розуміємо актуальний зв'язний текст або корпус, масив текстів художнього структурно-функціонального стилю у сукупності з низкою екстралінгвістичних чинників пов'язаний із раціональною й емоційно-аксіологічною функцією впливу на адресата, з певною сферою функціонування поетичного, з урахуванням структурних і змістових конвенціональних особливостей поетичного тексту для адекватної й одночасно особистісної інтерпретації адресатом наявних у ньому експліцитних / імпліцитних смислів у слові. Реалізуючи величезний смисловий потенціал у «запакованому» вигляді, мовний знак набуває можливості виходити за межі своїх лексико-семантичних варіантів.

Екстралінгвальною основою для актуалізації динамічних аспектів у структурі лексичного значення маркованих (тобто таких, які зазнали дії механізму семантичної трансформації, семантичної деривації) лексем прийнято вважати специфічну роботу людської свідомості, наявність суб'єктивного аспекту у сприйнятті мовцем певних денотатів, емоційного фону, естетичної значущості таких елементів у ідіомовленні митця і взагалі у структурі поетичного дискурсу.

Внутрішня ємність поетичного змісту слів відкриває асоціативні канали для переосмислення загальнолюдських понять. При цьому когнітивний аспект осягнення сукупності явищ, які оточують людину, включає психологічні та пізнавальні можливості митця із супровідним до них процесом переведення ідеалізованих уявлень в об'єктивну систему знаків. Вербалізована інформація стає когнітивною моделлю представлення світу загалом і окремих його явищ, синтезованим змістом у межах загальнозаведеного значення.

Можливими шляхами контекстуальної зміни структури лексичного значення слова можна вважати конкретизацію семантичних ознак у межах семени, нейтралізацію одних семантичних множинників та набуття інших, що не властиві цій лексемі в узуальному мовленні, актуалізація периферійних потенційних сем, зміна предметно-логічної частини семени, вплив на транспозицію значень дискурсивних умов функціонування.

Головними інтралінгвальними чинниками, які сприяють семантичним зрушенням у структурі значення слова, вважаємо динамізм семантичної структури таких одиниць на мовленнєвому рівні, кон-

текстуальну співвіднесеність лексем, відкритість семантичної структури слова. При цьому семантичні перетворення в межах конкретного художнього твору мають систематичний характер, оскільки практичне функціонування мовних одиниць у поетичному дискурсі – це наслідок поєднання мовного та когнітивного. Новий контекстуальний смисл або відтінок смислу виникає при складній взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників.

Крім парадигматичних і синтагматичних зв'язків, які характеризують та визначають лексичне значення слів, важливого значення у дериваційних відношеннях набуває рівень смислових асоціацій. Виникають ці асоціації через можливість сполучування слів з іншими лексичними одиницями, тобто у контексті. Наявність еквівалента, який уже існує в мовній системі, дає змогу переосмислити нові, асоціативні мовні форми, для виникнення яких створюються незвичні умови.

В умовах поетичного тексту потенційна можливість слів презентує нові можливості для різноманітних інноваційних перетворень лексичних одиниць в естетичному функціонуванні, зумовлюючи динамічність мови, безкінечність людського мислення. Розглянемо приклад:

Струшується сад, як парасолька.

Мокрі ниви і порожній шлях...

Ген корів розсипана квасолька

доганяє хмари у полях

[Костенко Л. В., 1989, с. 92].

Слово *корова* (корова – велика парнокопитна свійська тварина, самка бугая [СУМ, IV, с. 295]) нейтралізує у словосполученні *корів квасолька* свою основну семантичну ознаку 'тварина' та набуває сем 'дрібний', 'багато', наявних у лексемі *квасолька* (квасолька – городня трав'яниста однорічна рослина родини бобових, що має у стручках овалні зерна [СУМ, IV, с. 132]). Подібне перетворення стало можливим завдяки образному уявленню, яке реально представляє стадо корів, що десь аж біля хмар перетворюються на маленькі цяточки – квасольку. Аналогічне перетворення спостерігаємо у такій поезії:

Могутній стовбур шиї оповили дві гілочки

дитячих рук. Гарна жінка, прихильна

вітрам любові до його плеча

[Костенко Л. В., 1989, с. 154].

Слово *шия* (шия – частина тіла людини та більшості тварин, що з'єднує голову з тулубом [СУМ, XI, с. 461]) у наведеному фрагменті в результаті співвіднесеності із лексемою *стовбур* (стовбур – основна частина дерева або куща, від якої ростуть гілки [СУМ, IX, с. 719]) в одному семантичному

ряду нейтралізує семи 'людина', 'тварина'; на їхньому місці з'являється сема 'дерево'. Асоціативно-образний зв'язок словосполучення *стовбур шиї* зображає ситуацію, яка виникає за правилами сполучуваності аналогічних сем, які містяться у словах *стовбур* і *шия*, та асоціативних 'міцний', 'надійний' у слові *стовбур*.

Таке ж перетворення відбувається із лексемою *рука* (рука – кожна з двох верхніх кінцівок людини від плечового суглоба до кінчиків пальців [СУМ, VIII, с. 899]) у запропонованому прикладі. Поєднання зі словом *гілочка* (гілочка – невеликий боковий відросток, пагін дерева [СУМ, II, с. 69]) об'єднує аналогічні семи – ознаки живих істот та неживих предметів.

Квантитативні метафоричні генітивні бінарми з ідіолекту Л. Костенко *Море кризисів, море ясності, море дощів* [К., 1989, 285] за кодифікованими лексичними джерелами містять лексеми *море 4, переносн.* (велика кількість чогось [СУМ, IV, с. 86]), що за контекстуальних умов актуалізує лексико-семантичний варіант полісеманта *море* та стає оператором функції мультипліцитності, тобто конститuentом оцінки неозначено великої кількості, яка необхідна для узгодження із семантикою слів «криза», «ясність», «дощ».

Подібні приклади квантитативних генітивних бінарм із значенням паукальності (невизначено малої кількості) типу:

*Я прагнув вісті доброї ковток,
А звідусіль – про злочини і зради*
[Костенко Л. В., 1989, с. 164];

Кінь під вікнами стоїть і каже:

*«Дам тобі свого здоров'я ще бодай малу окруху,
Щоб не схилився ти в нещадній боротьбі
За торжество потоптаного духу*
[Павличко Д. В., 2004, с. 246].

чи

*Де моя закуска щира! Я її не бачу
Принесеши мені хоч ложку сирітського плачу*
[Симоненко В. А., 2004, с. 26].

У поетичних творах В. А. Симоненка непоодинокими є приклади подібних семантичних інновацій:

Квадратні очі віконних рам
[Симоненко В. А., 2004, с. 26];
Очі – вікна моєї душі
[Симоненко В. А., 2004, с. 34].

Ядерними семами слів *очі* (очі – орган зору [СУМ, V, с. 665]) та *вікна* (вікна – отвір для світла й повітря у стіні приміщення, куди вставлена рама з шибками [СУМ, I, с. 671]) є семи 'здатність', 'бачити'. Предметно-логічне ядро не зруйноване

повністю, але зазнало певних змін. У наведених прикладах слова *вікна* та *очі* є взаємозамінними, що відповідає художньому світосприйняттю поета.

Порівняємо у Д. В. Павличка в поезії «Львівський дощ»:

*На сірий камінь – сірий дощ,
І вже блищать дзеркала площ,
І вже себе в дзеркалах тих
Очіма вікон золотих
Побачили чепуруни –
Будинки львівські*

[Павличко Д. В., 2004, с. 386].

Подібне перетворення спостерігаємо в поезії «Гранітні риби»:

*Знесилені подачками прибою,
закам'яніли у страшній судомі.
Луска зробилась тьмяною, твердою.
Плавіці лежать важкі і нерухомі.
Біліє сіль на зябрах вуглуватих,
в гарячих шпарах сірого граніту*
[Костенко Л. В., 1989, с. 131].

Тут слід звернути увагу на співвіднесеність лексем *подачка* (подачка – те, що дають, жертвують [СУМ, VI, с. 735]) і *прибій* (прибій – удари морської хвилі об берег [СУМ, VII, с. 558]). У слові *подачка* спостерігається семантичний зсув, у результаті якого виникає нове образне значення. Відбувається актуалізація не властивих для цієї мовної одиниці семантичних ознак, а саме сем 'скупість', 'мізерність', які з'являються на місці нейтралізованих семантичних компонентів і дозволяють поєднувати слова. Нове образне значення (*невгамована спрага, шурхіт близької, але недосяжної води*) – це засіб матеріалізації авторського ставлення до дійсності.

Представимо цей процес схематично:

<i>подачка,</i> те, що дають, жертвують, [СУМ, VI, с. 735]	<i>прибій</i> удари морської хвилі об берег [СУМ, VII, с. 558]
---	---

актуалізуються приховані асоціативні семи:
'циклічність дії', 'скупість', 'недостатність'.

Висновки і пропозиції. Відкритість семантичних меж створює можливість взаємопроникнення семантичних ознак слів у контексті та стає головним складником образного вираження і поетичного моделювання реального простору. Наведені приклади семантичних перетворень слів підтверджують здатність мовних одиниць виходити за межі словникових значень, розширюючи межі їх власне лексичного та стилістичного використання.

Отже, важливим чинником, який впливає на перетворення семантичної структури слова, є закон асиметричного дуалізму, дія якого зумовлена асоціативною природою мовного знака та наявністю у нього величезного смислового потенціалу в «запакованому» вигляді.

Список літератури:

1. Об исследовании дискурса в современной лингвистике. *Филология и культура*. Материалы III-й международной научной конференции. Ч. 1. Тамбов, 2001. С. 8–11.
2. Костенко Л. В. Вибране. К, 1989. 560 с.
3. Кочерган І. М. Слово і контекст. Лексична сполучуваність і значення слова. Львів, 1980. 184 с.
4. Лотман Ю. М. Анализ поэтического текста. М, 1972. 272 с.
5. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. К, 2004. 326 с.
6. Павличко Д. В. Сонети: Світовий сонет. К, 2004. 536 с.
7. Симоненко В. А. Твори: у 2-х томах. Черкаси, 2004.
8. Слухай Н. В. (Молотаєва). Художественный образ в зеркале мифа этноса. М. Лермонтов, Т. Шевченко. К, 1995. 486 с.
9. СУМ – Словник української мови: в 11-ти томах. К. : Наукова думка, 1970-1980.
10. Тропіна Н. П. Семантична деривація в сучасній російській мові : дис. докт. філол. наук: 10.02.01. К., 2004. 338 с.

Babych T. V., Lipatova M. V. SEMANTIC DERIVATION AS A CONSEQUENCE OF THE LAW OF OPENNESS OF THE WORD

Based on the fact that semantic transformations of language units are a regular phenomenon of the lexical-semantic system of languages. We trace the phenomenon of the artistic word, which not only reproduces reality, but it must create a mechanism of restoration between the socially developed system of concepts and its reflections in their own world information.

It is as a result of the artistic imagination of the master of the word that there is a figurative rethinking of reality, enriched by the author's aesthetic assessments. Prior to that, the placement of the dictionary in the literary text, and too poetic, is manifested by the placement of the national and is defined as the "work of the spirit" of the master. As a result, the author's rethinking of the semantics of the word becomes a subjective aspect. This is explained by the fact that not all artistic innovations create a common language. This may explain the need for dictionaries of a writer who would express theoretical achievements in the study of his languages.

Operation Law semantic openness of speech as a result of asymmetric dualism of the linguistic sign is caused by the peculiarities of the associative capabilities of human thinking. Openness semantic structure of words enables their convergence, which is the foundation for various semantic transformation language units in the aesthetic functioning.

The study of the semantic possibilities of the word in the "unpacked" form gives a relatively complete picture of the deep conditions of the law of semantic openness of the word. The "unpacking" of the language unit allows to reveal the associative ways that unite in the mind of the author of the work of art the idea of another object or phenomenon. As a result, these representations are included as constituent components in the semantic meaning of the word, expanding the boundaries of its own lexical and stylistic use. It is in the "unpacked" form that one can observe the possibility of recording precise, sometimes even the most subtle transitions from one meaning of the word to another.

Key words: *transformation language, semantic openness, words asymmetric dualism, semantic conversion, word context.*